

Els valors patrimonials en la base del desenvolupament pirinenc.

Jornada Reptes econòmics i patrimoni (8 de juny 2018). El Pont de Suert, Alta Ribagorça

Ignasi Aldomà Buixadé

aldoma@geosoc.udl.cat

Professor agregat

Departament de Geografia i Sociologia

Universitat de Lleida

Presentació

En els darrers decennis l'economia muntanyenca s'ha especialitzat en el sector turístic i l'esquí ha donat una empenta potent que no ha arribat a tot arreu i experimenta un cert estancament. Es plantegen noves alternatives a l'esquí i altres actius turístics, mentre apareix un gran potencial per descobrir en l'àmbit patrimonial entès des d'una visió àmplia.

Recursos pirinencs i desenvolupament: tendències generals

Presentar la relació entre els recursos, l'economia i el conjunt de manifestacions socials als Pirineus no és una escomesa fàcil. Primer perquè cal aclarir que els contrastos entre unes contrades pirinenques i unes altres a nivell de medi i de recursos són extraordinaris; després perquè els ritmes econòmics, socials o polítics que han seguit cadascuna de les contrades han estat també diferents. I això no val només per al cas ben singular de les valls d'Andorra, únic pel seu creixement i potència econòmica al cor dels Pirineus (D. Comas d'Argemir i J.J.Pujadas, 1997), sinó per moltes altres contrades i comarques abastament estudiades en els darrers decennis (A.Castillo i X.Mateu, 1981; Generalitat de Catalunya, 1990). No hi ha una regla o una conclusió universal que serveixi per tots.

Dit això i vist, també, que el nivell de coneixement del conjunt de la realitat pirinenca a través dels anys presenta buits importants i no és gens fàcil d'abastar, no renunciem, després de múltiples lectures locals i generals, a establir unes hipòtesis o observacions generals que representarien les dinàmiques de fons més notòries i compartides. Aquestes dinàmiques generals poden servir i ser útils, també, per comparar i avaluar les diferents trajectòries locals: com unes contrades amb uns recursos semblants se'n surten i d'altres no, com els ritmes del creixement canvien a pesar de les similituds físiques locals o com s'assemblen les dinàmiques malgrat les diferències de recursos,... (I.Aldomà, 1999, 2000)

Quins serien els referents comuns a destacar i les línies força del desenvolupament pirinenc?

1. Des d'un punt de vista agrari, pastures i boscos determinen la singularitat pirinenca, i aquesta base agrària ha estat dominant en el que diríem la seva economia exportadora des de fa alguns mil·lennis, una economia basada en l'aprofitament dels boscos i les pastures, organitzats sobre la base dels desplaçaments estacionals cap a les planes d'Aquitània-Llenguadoc pel nord o de l'Ebre i litoral mediterrani pel sud. Ens referim a la transhumància ramadera i el transport fluvial de troncs, bases d'una economia complementària plana-muntanya que ha persistit fins èpoques recents.
2. Els recursos agraris anteriors representaran una base per a la industrialització pirinenca, però amb un paper més aviat secundari i tardà. La protoindústria i la indústria reposaran històricament en les roques i minerals i, en el segle XX, en l'aigua o, millor dit, en els salts d'aigua. Aquestes matèries primeres no acaben d'estimular la industrialització, particularment

a l'Alt Pirineu, que es veurà molt condicionat i entorpit per l'allunyament dels grans centres urbans protagonistes de la industrialització.

3. La sort de les contrades pirinenques millora quan els seus recursos desenvolupen la funció de servei, fet que es desencadena a través del turisme a la segona meitat del segle XX. El termalisme o les activitats a la natura no són nous, però assoleixen un impacte notori amb el turisme de masses que arriba de la mà de l'esquí en els anys 1970, seguit dels esports d'aventura. En aquest cas, però, ja no partim d'uns recursos físics determinats, sinó que és la muntanya en conjunt que es converteix en recurs.

Com una mena de quart punt recapitulatiu o de connexió dels anteriors caldria posar sobre la taula el fet que els recursos naturals o les condicions físiques d'un territori no són estrictament determinants de la seva sort, i només cal veure per exemple el creixement econòmic d'Andorra o de la Vall d'Aran en un medi en principi ben poc favorable. Són diverses les circumstàncies físiques i humanes que contribueixen al desenvolupament d'un territori, de vegades la sola iniciativa d'unes persones ben concretes. En qualsevol cas, les condicions físiques de la cadena i la disponibilitat dels seus recursos han estat un factor limitador potent que adquireix un màxim relleu a mesura progressen els mercats internacionals de béns i serveis.

Foto1 Els prats alpins que constitueixen la vegetació natural de l'estatge alpi han estat el principal recurs que ha orientat l'economia exterior pirinenca en el decurs de la història. L'aprofitament es conserva amb limitacions i canvis, com aquestes pastures a la Vall de Madriu a Andorra.

L'esfondrada de la base econòmica històrica: el món agrari

Els primers estudis sistemàtics dels Pirineus, de la primera meitat del segle XX, tenen la virtut de retratar, precisament, la societat pirinenca encara en el seu "esplendor" agrari, per bé que els símptomes de decadència i canvi radical començaven a fer-se presents. Pels autors de perfil etnogràfic com Fritz Krüger (1935-1939) o Ramon Violant i Simorra (1949) els Pirineus significaran la descoberta d'un món amagat del gran públic que a l'espectacularitat dels seus paisatges unia la singularitat d'unes manifestacions culturals riques i banyades d'una resavor ancestral. Les tesis històrico-geogràfiques sobre contrades pirinenques de Henri Cavallès (1931), Paul Birot (1937) i Michel Chevalier (1956) o el mateix estudi previ de Pau Vila sobre la Cerdanya (1926) o el de Salvador Llobet (1947) sobre Andorra, completaran un retrat més paisatgístic-evolutiu. Com d'altres muntanyes alpines del planeta agraciades de prats d'alta muntanya la pirinenca era una societat profundament ancorada en la vida pastoral, que pels autors esmentats tenia evidentment l'atractiu afegit de constituir-se en notaris

d'unes manifestacions en vies de desaparició. Eren els escrivans ungits en salvadors dels tresors del poble.

“Cuando haya desaparecido del todo –y ello ocurrirá muy pronto- cuanto de típico conservan aún las poblaciones pirenaicas, arrastradas por la corriente arrasadora y niveladora de la época en que vivimos, entonces se recordarán con añoranza sus singularidades perdidas para siempre...” (R.Violant i Simorra, 1949:17) És un esperit que ha impregnat i impregna encara moltes iniciatives culturals pirinenques.

Els treballs dels grans etnòlegs pirinencs i les remembrances de les glòries pastorals han transmès sovint la sensació de com si els Pirineus haguessin viscut en una Arcàdia pastoral des de temps ancestrals. La pervivència fins a dia d'avui de les grans forests comunals, sorgides d'una nit dels temps que no s'acaba d'aclarir, en són una prova palpable. I alguns treballs històrics com la magnífica i reconeguda tesi d'Emmanuel Leroy Ladurie sobre Montailou a l'Arieja (1975), donen testimoni de la gran vigència de la gran transhumància entre les pastures hivernals de les planes del peu de muntanya i les estiuenques del cor de la cadena ara fa quasi mil anys. Les pastures de muntanya i la vida i organització social muntada al seu entorn han estat sens dubte un factor determinant de les societats pirinenques històriques, però alguna cosa més hi ha.

El pes i la seva incidència de les pastures i el pastoralisme han tingut també estira i arronses i els seus canvis organitzacionals. Com han mostrat els treballs de Frederic Fillat (1987) o Pere Montserrat (1984) des de l'Institut Pirenaico de Jaca i d'altres, els testimonis documentals d'època moderna ja permetien deduir canvis en l'ús i ocupació dels diferents estatges des del segle XVIII. Tesis doctorals contemporànies i altres recerques més fines fetes a partir de l'arqueologia o la paleogeografia mostren, per altra part, com en èpoques medievals i anteriors els pirinencs s'han anat adaptant als canvis climàtics que va experimentant la cadena, mentre adaptaven el medi a les seves necessitats (A.Esteban, 2003; A.Pèlachs, 2000). Les espècies naturals característiques dels Pirineus colonitzaren pròpiament la cadena després del període glacial, ara fa 4.500 anys, just quan l'home ja estava intervenint per adaptar el medi a les seves necessitats. Tot seguit, alteracions climàtiques i canvis antròpics originaran modificacions substancials de l'habitat i dels conreus i aprofitaments en altura.

Si alguna cosa confirmen les primeres imatges del territori que ens ofereix la fotografia són precisament les d'unes muntanyes pelades on l'espai que correspondria al bosc havia estat reduït a la seva mínima expressió. Els prats alpins que de manera natural se situarien per damunt dels 2.000 o 2.300 metres d'altitud, davallaven i s'escampaven per bona part de l'estatge subalpí o montà. I en el fons de vall els conreus i els prats o pastures de temporada remuntaven els pendents. Exposicions, publicacions i estudis més o menys recents ens mostren aquest contrast radical entre les imatges blanquinoses de la primera meitat del segle XX i unes imatges actuals envaïdes de la foscor (els verds foscos) de les bosquíes recuperades.

Amb tot plegat, poc tindran a veure els canvis del passat amb la intensitat dels canvis que experimenten les activitats agràries en els darrers cent anys. De primer semblava que les necessitats alimentàries del creixement urbà donaven oportunitats a l'agricultura de muntanya a partir de la producció lletera, però amb el temps i amb poques excepcions, s'ha vist que els pendents pirinencs no donaven per grans explotacions i calia remetre's a la producció de carn. L'agricultura de muntanya ja havia començat a quedar relegada a la primera meitat del segle XX, però tot seguit arribaria la gran patacada: la pèrdua d'espai agrícola i el degoteig continu d'explotacions que es manté fins avui. El medi muntanyenc no facilita l'augment de productivitat dels camps i els pendents, en particular, no permeten adaptar-se a les noves exigències de la mecanització de les labors del camp.

El conjunt de les comarques de l'Alt Pirineu i Aran les explotacions agràries cauen, per als anys que es disposa d'informació de les 10.000 de 1962 a les 2.500 del cens del 2009, en xifres pràcticament rodones. No ha estat la pèrdua proporcionalment més greu si es compara amb d'altres àmbits territorials; però sí la més incisiva, perquè s'arrossegava de pèrdues anteriors. I amb uns efectes que, com remarcaven J.M.Soriano i E.Mendizàbal (1994), han contribuït a la degradació i pèrdua del sòl agrari, un recurs ben escàs a la cadena.

Mecanització i pendents han pesat decisivament, també, en els costos de l'explotació fustanera i han fet que minvés l'explotació forestal i caigués el seu valor davant la competència de la fusta exterior de més fàcil explotació i, alternativament, millor qualitat. Si els boscos pirinencs s'han recuperat en extensió i massa arbòria en els cinc darrers decennis no ha estat per les seves expectatives econòmiques, sinó per la davallada dels altres usos concurrents, els agrícoles i ramaders. El bosc, que podia ser un bon puntal de les economies locals –pels usos derivats i perquè les subhastes de fusta dels comunals que revertien en inversions locals- ha passat a exercir funcions mediambientals, i els ingressos procedents dels aprofitaments recol·lectors, la caça o la mateixa pesca, són i han estat per un seguit reduïts.

Foto 2. La serradora d'Isil, que actualment es visita com una antena de l'Ecomuseu de les Valls d'Àneu, constitueix un exemple de les moltes serradores hidràuliques que existien als Pirineus. Preparaven l'altre gran recurs, la fusta.

Esperances industrials que s'han quedat curtes amb el pas dels anys

Pastures i boscos, amb el complement d'alguns cultius a les parts més baixes i planeres, han estat històricament els recursos fonamentals del sector primari pirinenc i haurien d'haver servit, també, de catapulta de les activitats transformadores locals. En el cas de la indústria, però, els resultats han estat més aviat minsos. En època preindustrial, el molins de farina, serradores, molins d'oli, cellers, destil·leries o telers tindran una difusió pirinenca diríem abundant, d'acord amb les possibilitats productives de matèria primera que donava el medi de cada vall o contrada. La seva pervivència en el temps, fins als anys 1950 i més cap aquí, serà també notòria, gràcies a les condicions de refugi i mercats més o menys tancats que oferien algunes valls.

L'allunyament físic i les limitacions pròpies de la productivitat agrària abans assenyalades pesarien, però, decisivament en el fracàs o l'esquifidesa de les implantacions industrials i, en concret, de la nova indústria agrària. Si la carn era i és la producció bona i barata que poden oferir les pastures pirinenques, els escorxadors animals s'han mantingut a una escala local i els obradors d'embotits i altres derivats

s'han quedat en una escala artesana i local, amb algunes excepcions que es comencen a trobar en comarques ja més aviat de plana com ara la Garrotxa.

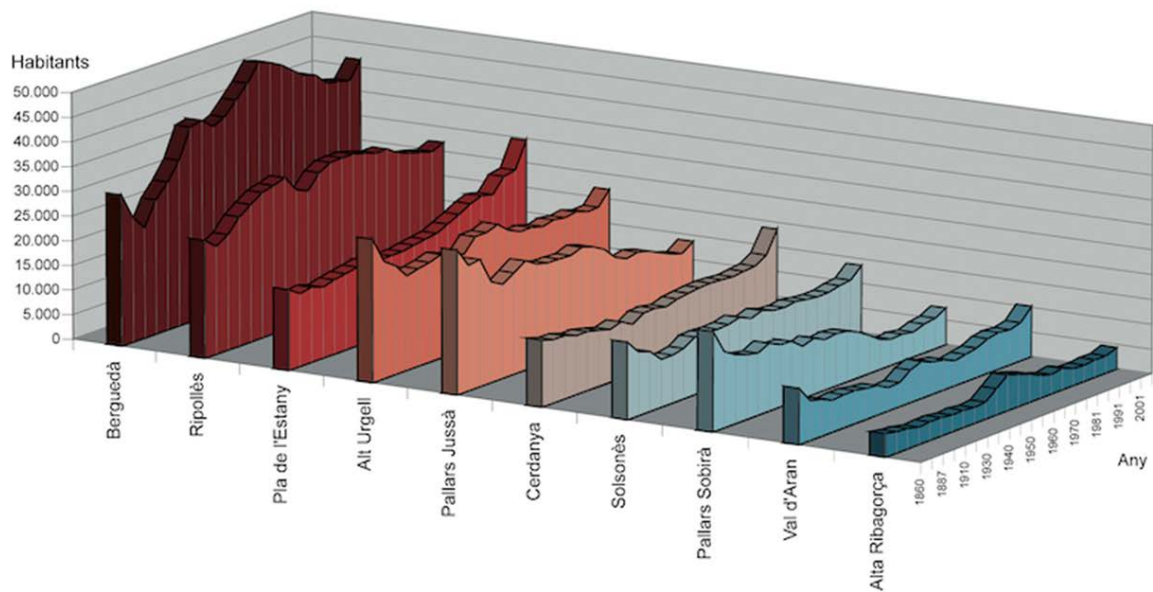
Com estudiaren en el seu dia Roser Majoral (1983), Antoni F. Tulla (1993) o el mateix Pau Vila abans (1926) a propòsit de diferents comarques de l'Alt Pirineu i Aran, a les primeries del segle XX la gran esperança de la industrialització agrària pirinenca fou la producció de llet i derivats. El creixement urbà i les preocupacions higienistes demanaven consumir llet i productes lactis i qui millor que els prat de muntanya pirinencs per satisfer les demandes de les ciutats de les planes. Apareixerien cooperatives lleteres i es comercialitzaren mantegues, formatges i iogurts que donaren llustre i perfil a alguns centres muntanyencs com la Seu d'Urgell. Amb els anys, les limitacions agràries abans enunciades han castigat la producció lletera i les indústries han vist escanyat el seu creixement, de manera que el procés de tancament d'indústries i explotacions a partir dels anys 1950 ha estat continuat (I.Aldomà, 1999).

S'afegeix la circumstància, també, que amb unes poques excepcions el Pirineus no han acabat de desenvolupar prou els seus productes lactis específics. Els formatges de més tradició i renom (Idiazabal, Roncal, Serrat o els d'Ossau-Irati) han estat els d'ovella, mentre els de vaca s'afegiran a la renovació industrial del segle XX sense una imatge pròpia i els de cabra arriben recentment. Tot plegat, les produccions de caire més artesà, que avui han esdevingut legió, han arribat relativament amb retard –a Catalunya s'implanten en els anys 1990. Amb tot, avui, són un bon puntal del sector lacti pirinenc, tant pel que fa als transformats de la llet de vaca, com als que deriven de l'ovella i la cabra (A.Lévy, 2000).

Camins paral·lels, per bé que amb ritmes i implantacions diferents, han seguit altres productes o subproductes agraris, com la llana o la fusta. Atesa la important cabana ramadera local, el treball de la llana havia ocupat en èpoques preindustrials moltes famílies pirinenques, i el folkloristes de mitjans del segle XX en recullen encara els estris i procediments, que incorporaven els telers des de molt antic. Amb la industrialització del XIX l'artesania familiar serà substituïda pels telers i màquines automàtiques sorgides de la revolució industrial que apareixeran en algunes localitats pirinenques tot aprofitant les facilitats de la propulsió hidràulica. Tal com remarcava l'estudi de Ramon Sorribes (1993) per la part catalana aquestes indústries no passaren l'estadi de la indústria familiar i arriben amb prou feines als anys 1960. Cal aclarir, en qualsevol cas, que la industrialització comportarà que les fàbriques de tèxtil de cotó, sense relació amb la matèria primera local, siguin més importants que les de llana. N'hi trobem de ben destacades a les valls que s'endinsen des de Barcelona cap als Pirineus orientals així com, en menor grau, als centres situats prop de la plana aquitana. Les deslocalitzacions dels anys 1980 i la competència internacional han significat la mort de la majoria d'aquestes indústries en els darrers decennis.

Més continuïtat ha tingut el món del processament de la fusta, a dia d'avui encara present a través de les serradores d'algunes valls, que es nodreixen de la fusta de les subhastes locals i, sobretot, de la fusta forània. El punt de partida serà en aquest cas un serratge de tipus preindustrial, molt ben descrit per Fritz Krüger (reedició 1997: vol.IV: 133), amb testimonis repartits per moltes valls pirinenques, a les quals es pot tenir accés a partir dels ecomuseus i centres patrimonials del territori. Com en altres àmbits, en el cas de la fusta les implantacions industrials cobriran una primera transformació i l'elaboració de productes derivats es localitza en punts molt determinats més aviat allunyats de la cadena.

Gràfic 1. Evolució demogràfica d'algunes comarques pirinenques en els darrers 150 anys.

Font: I. Aldomà (2009) Atles de la nova ruralitat. Barcelona: Fundació del Món Rural. Mostra el contrast entre les comarques catalanes pirinenques orientals, que mantindran un bon gruix demogràfic gràcies a les implantacions industrials iniciades al segle XIX, amb les comarques occidentals subjectes a la crisi agrària i mancades d'alternatives industrials. L'arribada del turisme en els darrers decennis marcarà un repunt demogràfic en algunes d'elles.

Recursos minerals insuficients per a la industrialització

Altrament, a banda de baixar pels rius principals fins als centres de distribució de la plana o fins als ports de mar, la fusta pirinenca tingué històricament un consum local destacat que no es pot passar per alt; l'activitat siderúrgica de les fargues. La farga catalana, desenvolupada a l'època medieval, constitueix un procediment enginyós per a obtenir ferro en un estat de semifusió a partir de meners relativament riques del mineral, i es difongué per tot el Pirineu com una activitat de perfil industrial – protoindustrial- en l'època anterior a la pròpia revolució. La disponibilitat d'aigua com a força motriu, la presència de meners de ferro i, sobretot, la proximitat a boscos de fusta abundant afavorí la localització al Pirineu d'aquestes indústries que proporcionaven metall a tot el país. El funcionament d'una farga arribava a ocupar més d'un centenar de persones, amb unes tasques a realitzar molt concretes i especialitzades. Els nuclis productors més importants es constituïren a l'entorn dels meners de ferro, en particular a la Vallferrera (Pallars Sobirà), l'entorn de Ripoll, entorn del massís del Canigó o la vall de Birós (Arieja); sobretot cap a la part oriental, sense oblidar algunes instal·lacions cap a l'àrea basca. La incidència local d'aquestes implantacions deuria haver estat notòria si es considera que a mitjans del segle XIX es comptaven a la Vall Ferrera vuit fargues que ocupaven unes 600 persones (C. Mas, 2000)

Tant les fargues com les altres activitats derivades d'elles, la fabricació d'armes, claus, ganivets i estris diversos, foren estimulades inicialment per les transformacions industrials i el creixement urbà i demogràfic del segle XVIII. Els canvis tècnics que anava introduint la revolució industrial suposarien, però, a mitjan segle XIX, la desaparició progressiva d'aquestes indústries tradicionals i artesanies que no podien competir amb la producció en sèrie. Algunes arriben, amb tot, fins el segle XX avançat (la de

Vallmanya al Canigó tanca el 1940, la de can Guixó a Ripoll el 1976 i la de Mongaillard a l'Arieja el 1985). Els ecomuseus, museus o centres d'interpretació ens recorden ara la seva singularitat.

Potser de la farga s'hagués pogut saltar a la siderúrgia industrial; però no fou així. Si en el cas de la industrialització agrària han pesat les limitacions del substrat ecològic, en el processament de metalls han pesat les limitacions de recursos per dues bandes. D'una banda, els meners de minerals metàl·lics de possible transformació són d'un gruix reduït. Per una altra banda, i en una tònica similar, els meners de carbó que havien de servir per a obtenir l'energia de la fusió eren escassos i més aviat pobres en contingut. L'extracció de ferro, coure, or, plata, zenc, plom o, més modernament, alumini presenta testimonis de totes les èpoques històriques escampats per bona part de la cadena. La industrialització basca influiria en l'explotació de ferro, coure i plom en algunes valls pròpies i navarreses durant el segle XIX, però els jaciments no oferien grans possibilitats. En els anys 1950 es recensaven encara alguns jaciments en explotació localitzats preferentment en els Pirineus axials. Els de plata i zenc de la vall de Birós contigus als de la Vall d'Aran, explotats per societats franceses entre 1850-1950, serien dels més remarcables contemporàniament.

Però, l'obertura dels mercats i la internacionalització de les empreses portà al progressiu tancament de les explotacions, castigades pels seus costos; fins a dia d'avui en que l'extracció de minerals metàl·lics és pràcticament nul·la a la cadena pirinenca. En qualsevol cas, la reobertura d'alguns jaciments no s'ha de descartar i les propostes d'explotació d'or al País Basc així com l'aprofitament d'alguns minerals nous com els tungstè, en són una bona mostra.

L'aprofitament dels jaciments de carbó ha tingut una major continuïtat, però la fi ha estat la mateixa. Els afloraments, relativament abundants a la part catalana, han donat aprofitaments reduïts i de més aviat curta durada. L'any 1991 tancava la darrera explotació del Berguedà (Carbons de Berga), que acabava de deixar la comarca –perjudicada pels tancaments de la indústria tèxtil– en una situació econòmicament crítica.

La mineria pirinenca ha quedat reduïda als minerals no metàl·lics, amb pedreres disseminades aprofitades sobretot per a materials de construcció. En tot cas, s'ha de destacar la mina de talc Trimouns (Arieja) com una de les més importants actualment en explotació als Pirineus. Una mina de talc funcionà també fins el 1992 a la Vajol (Empordà), un altre nucli miner de força tradició històrica.

Foto 3. La Farga Palau de Ripoll, centre històric de la metal·lúrgia pirinenca, que inicià la seva activitat al segle XVII com a farga de ferro i funcionà fins el 1978 com a farga d'aram. Ha estat restaurada i forma part del sistema territorial del Museu de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya.

Les escasses rendes de la revolució hidroelèctrica

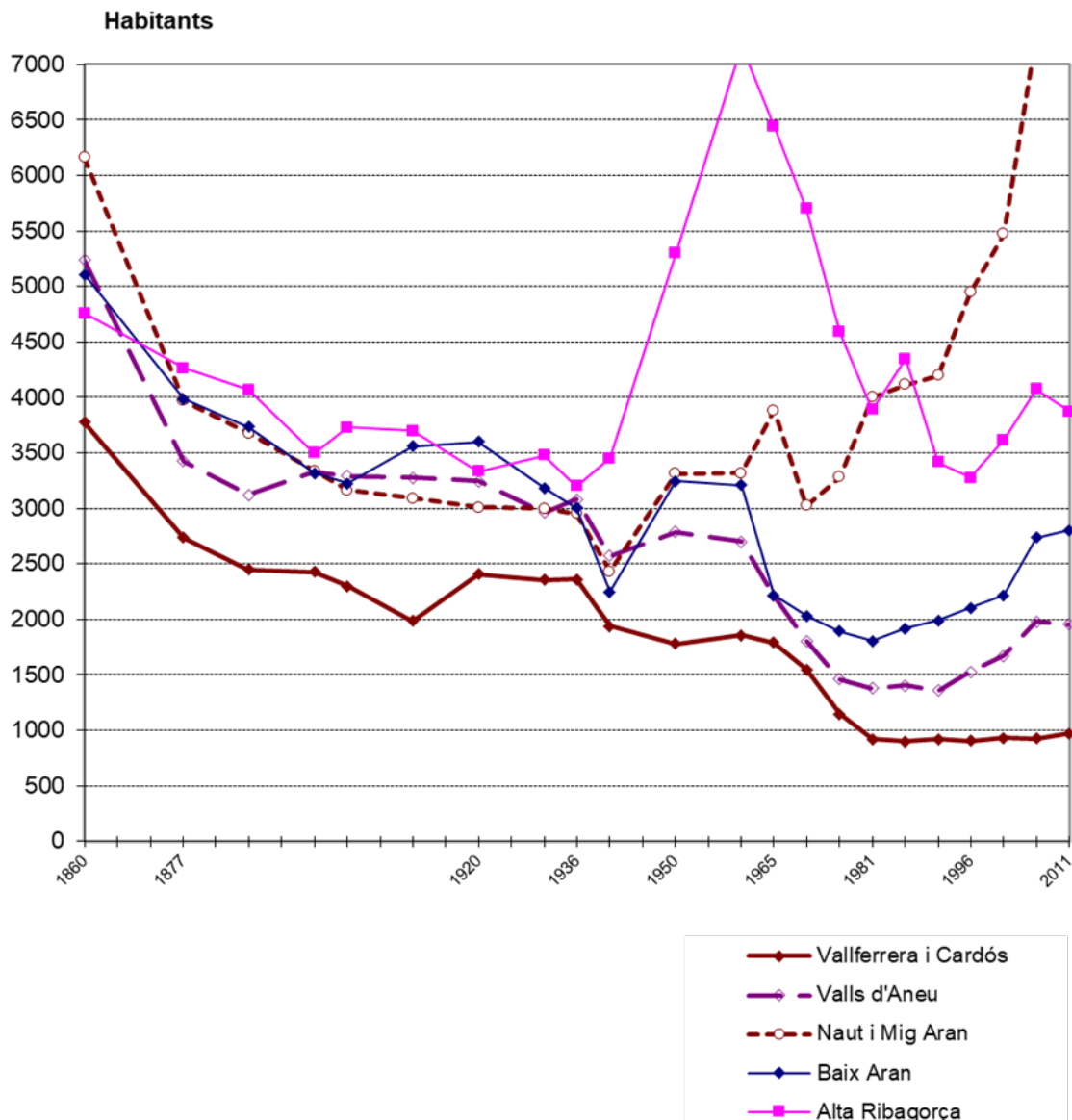
Serradores, cardadores i telers mecànics, molins, batans, fargues... han tingut als Pirineus un avantatge que no tenien les planes veïnes; l'abundant presència d'aigua i els seus desnivells. La força hidràulica és la que facilità la implantació del rosari d'indústries que a finals del segle XIX i les primeries del segle XX remuntà els cursos dels rius Llobregat i Ter cap al cor dels Pirineus, també al País Basc. Fora d'aquí la presència industrial seria molt rara; implantacions industrials modestes i de vida bastant efímera que aprofiten les reduccions de costos que dona la proximitat a l'aigua. Sabiñanigo, prop de Jaca, seria un cas singular d'un nucli químic que ha romàs en el temps gràcies a l'avantatge hídic, exemple que trobarem repetit en algunes implantacions industrials de la vessant nord (Soulom, Pierrefitte-Nestalas, Auzat, Sabart, Marignac,...). La proximitat als centres industrials com Barcelona o els del País Basc ha demostrat, en qualsevol cas, ser un factor molt més determinant de la localització industrial.

L'esperança hidràulica pirinenca prendria força i relleu amb la difusió de la turbina elèctrica a finals del segle XIX. I les millores en el transport d'electricitat permetrien l'abastament de les grans ciutats. Des de les primeries del segle XX el gran capital s'interessa per l'abastament elèctric del transport urbà i la indústria i comença la carrera de l'explotació dels rius i estanys pirinencs, que cobreix pràcticament tota la centúria. Fins als anys 1960, quan es substituïda per la tèrmica del petroli, la producció hidroelèctrica serà la font principal de proveïment energètic, la base del salt industrial de la primera part de la centúria.

Els treballs de M. Arqué, A. Garcia i X. Mateu (1982), assenyalaven ja unes fases d'implantació, amb canvis d'intensitat i de protagonistes. Les darreres han estat la construcció de grans centrals reversibles, entre 1970 i 1985, que serveixen per a donar sortida a la producció nocturna excedentària de les centrals nuclears. Mentre en els tres darrers decennis s'han construït minicentrals que amb una tecnologia millorada aprofitant els petits buits que quedaven per aprofitar en els rius i estanys.

“Sin duda alguna, esta industria representará en la historia económica moderna de la cordillera el papel preponderante que las forjas ejercieron en el pasado” , afirmava L. Solé i Sabarís (1951:351) a propòsit de les noves centrals elèctriques. Als anys 1950, la producció d'energia hidroelèctrica era contemplada encara com la font de remissió econòmica del Pirineu. L'anomenada, emfàticament, hulla blanca havia d'aportar, per la seva abundància, allò que la migradesa dels recursos carbonífers no havia permès, la industrialització de la muntanya i, per extensió, el seu desenvolupament econòmic. Amb el pas del temps, aquestes expectatives s'han vist retallades considerablement, sinó del tot. L'espectacularitat de les obres de construcció d'embassaments i centrals a les comarques pirinenques ha deixat pas a les simples i escasses activitats de manteniment, que pocs recursos suposen per als territoris on es van implantar. La informatització de les centrals i l'automatització dels processos ha acabat eliminant la major part dels llocs de treball permanent que encara quedaven als anys 1980.

Gràfic 2. L'evolució demogràfica d'algunes valls pirinenques com a expressió dels canvis de l'activitat econòmica.

Font: elaboració pròpia. La caiguda demogràfica de la segona meitat del segle XIX i inicis del XX exemplifica bé la crisi agrària, que es perllongarà i incidirà en la demografia de les comarques que no tindran altres alternatives. Entorn de l'any 1920 es manifesten les pujades de les primeres construccions hidroelèctriques que derivaran en pics pronunciats en els anys 1950, en particular a l'Alta Ribagorça. La intensitat del turisme explicarà el desigual redreçament demogràfic experimentat a partir dels anys 1970.

El turisme: una recuperació que va de bo ?

Si l'explotació industrial dels recursos pirinencs ha resistit malament l'embat de les primeres fases industrials i la crisi industrial dels anys 1970-1980 s'acaba d'endur bona part del teixit preexistent, almenys aquests mateixos anys comencen a consolidar-se noves activitats vinculades als "serveis" que semblaven tenir un fonament prou més sòlid. Els indicadors de renda per càpita i de creixement demogràfic ho han confirmat de manera contundent els quatre darrers decennis: van bé els qui han entrat en una dinàmica econòmica turística o de serveis positiva. Continuen enrere els qui no s'hi ha

afegit. El contrast és significatiu, determinant, en una cadena castigada per l'emigració en els darrers cent cinquanta anys.

Ara fa ja quasi setanta anys en la seva obra general sobre la cordillera Lluís Solé Sabarís ja deixava anar que "El retorno a la naturaleza representado por el turismo, los deportes de nieve, el veraneo, la cura de reposo y el balneario, son nuevas posibilidades que abren el corazón a la esperanza" (1951: 587). Els símptomes, com d'altres fenòmens moderns, començaven a ser evidents a la vessant nord pirinenca, on el Front Popular dels anys 1930 havia estimulat les vacances populars. Anteriorment, en tot cas, els relats dels viatgers del segle XVIII i XIX havien començat a descobrir la cadena per al gran públic. A finals del segle XIX l'excursionisme organitzat empenia les ascensions de la cadena i s'iniciava tot seguit l'escalada esportiva i altres pràctiques vinculades a l'excursionisme o les associacions excursionistes (Associació Catalanista d'Excursions Científiques, 1876); senderisme, espeleologia, l'esquí. El coneixement de la cadena s'obria definitivament al gran món per bé el pas dels afeccionats excursionistes al negoci turístic tardaria una mica més.

Una de les pedres angulars apareix, curiosament, el mateix recurs que havia suscitat les majors esperances de la industrialització pirinenca; l'aigua. L'aigua, en aquest cas, presentada en les seves diverses formes. Hi ha un primer focus d'atracció, l'aigua termal, que tindrà una incidència important a la banda nord de la serralada. Els romans ja coneixien i freqüentaven les surgències termals pirinenques; però seran els afanys higienistes de la nova societat industrials les que redescobriran les seves virtuts. Les valls septentrionals, afavorides per una millor penetració física relacionada amb la intensitat del glaciari i la major riquesa de la societat francesa veuran aparèixer grans establiments termals dels quals encara trobem els signes d'esplendor. A les primeries del segle XIX ja trobem comunicacions viàries al cor de les valls del nord i tot seguit vindrà la implantació primerenca del tren (segona meitat del XIX). Les Eaux Bonnes, les Eaux Chaudes, Saliés de Bearn, Cambo les Bains, Argeles-Gazost, Cauterets, Luz Saint Sauveur, Barèges, Bagnères de Bigorre i una llarga llista de localitats destacades pel topònim de Banyes, Banyeres, Aigües, Termes i similars configuren un fenomen balneari amb un gran impacte en l'economia, la societat i l'urbanisme pirinenc. No ha passat el mateix a la banda sud, on l'accés a la cadena presenta majors dificultats i la burgesia ha estat menys opulenta o ha tingut altres distraccions: no hi ha ciutats balneàries, hi ha establiments.

Al sud dels Pirineus el fenomen turístic que ha tingut una incidència decisiva en l'atracció de masses ha estat també provocat per l'aigua, encara que en un altre estat; la neu. La pràctica de l'esquí tindrà en els seus inicis a principi del segle XX una dimensió més esportiva i vinculada a l'excursionisme. Els grans establiments balnearis del nord com Eaux Bonnes, Cauterets, Luchon i Bagnères de Bigorra acolliran els primers grups d'esquiadors i els accessos ferroviaris ajudaran a la promoció d'aquests grups. Bon exemple d'aquestes circumstàncies són els inicis de l'estació de la Molina, a la Cerdanya, gràcies a l'arribada del ferrocarril el 1923-24; tot seguit, el 1925, s'hi inaugurava el xalet i el 1943 el primer remuntador mecànic per iniciativa de persones vinculades al Centre Excursionista de Catalunya. Serà en els anys 1960, però, quan les condicions econòmiques, els transports i les noves aspiracions urbanes impulsen les modernes estacions d'esquí, que arriben al cor de la cadena. El 1962 es constitueix, com a mostra, Telecables del Valle de Aran i 2 anys més tard s'inaugura l'emblemàtica estació de Baqueira.

Amb algunes variacions d'uns anys als altres i segons formes de gestió-agrupació, avui dia es comptabilitzen en el conjunt dels Pirineus una cinquantena d'estacions d'esquí alpí a les quals se'ls hi hauria d'afegir una vintena de dominis dedicats específicament a l'esquí nòrdic o de fons. Es poden considerar estacions relativament consolidades a través del temps, i d'una pràctica madura en la qual no tenen gairebé cabuda els nous nadius. El nombre de practicants es troba relativament estancat i

algunes estacions han passat i passen per dificultats, de manera que les que mantenen una titularitat o gestió privada cada cop són menys.

Mentre en la segona meitat dels anys 1980 l'aigua estimula també en algunes comarques amb bons recursos fluvials els esports d'aventura; el Pallars Sobirà és la mostra més fefaent d'aquest impacte. El rafting, l'hidrospeed i altres noves modalitats s'afegeixen al més tradicional caiac, de la mateixa manera que en d'altres àmbits es produeix també un canvi de les expressions esportives històriques més relacionades amb l'excursionisme cap a diferents modalitats més esportives, d'espectacle o de risc. En aquest sentit, la muntanya viu en aquests darrers 30 anys una ampliació o renovació de les pràctiques vinculades a les seves condicions naturals singulars; el descens fluvial, esports de neu, escalada, modalitats i mitjans diferents d'excursionisme,...

La llista de les activitats turístiques i els recursos que es troben a la seva base no s'acaba aquí, ni molt menys. Hi ha els històrics de la caça i la pesca, vinculats a la base agrària. Hi ha el sòl en ell mateix com a recurs, subjecte a urbanització i altres derivades afins al desenvolupament turístic (F.López Palomeque, 1982). I n'hi han uns altres políticoculturals que han tingut i tenen un gran impacte econòmic i que passen sovint desapercebuts. Ens referim al turisme comercial que ha fonamentat el progrés d'una petita vall com Andorra, a més d'altres poblacions de frontera. I també al religiós, que origina la màxima concentració hotelera de la cadena a Lourdes i té un altre nucli d'atracció ben a prop, Núria.

Per un motiu o per un altre, el turisme pirinenc és i ha estat, sens dubte, la base de les valls o comarques més dinàmiques econòmicament i socialment. De manera general hauríem d'afirmar que les que no n'han gaudit no han pogut escapar de la davallada demogràfica iniciada amb la crisi agrària del segle XIX. Mentre la intensitat dels fenòmens turístic dicta i determina en bona part els ritmes i el creixement de la demografia.

Foto 4. L'esquí ha donat una altra dimensió a un recurs fonamental dels Pirineus, l'aigua. Ha esdevingut també un pilar per al desenvolupament del turisme de masses a la cadena, amb dominis de bona qualitat com l'estació de Baqueira-Beret a la Vall d'Aran.

Els recursos turístics generals pirinencs i el seu aprofitament

	Desenvolupament	Infraestructures existents
Excursionis me-descoberta	Finals XVIII: primers exploradors-descobridors. Finals del XIX neix l'excursionisme a Catalunya: excursionisme, alpinisme, científisme, espelegisme, esquí. En els anys 1960 es traduirà en una freqüentació més important.	Xarxa de refugis de muntanya vinculada a les organitzacions excursionistes urbanes. També un estímul per la petita hosteleria familiar i lloguer d'habitacions i apartaments. Xarxa de senders de muntanya, parcs i reserves naturals,...
Termalisme	Practicat de molt antic, creix a principi XIX a Europa-Pirineu nord (arriben les comunicacions) i finals del XIX al Pirineu sud. 1834 Banhs de Les proximitat amb França.	Es creen establiments hotelers al costat de les surgències principals. A França es desenvolupen autèntiques viles-Balneari.
Mítico-religiós	Santuaris freqüentats des d'èpoques històriques. Aprofiten l'arribada de les comunicacions.	Lourdes és la principal concentració hotelera del Pirineu. Equipament públic-religiós important.
Monuments-cultura	Complementari i en certa manera indestruïble del paisatge. El producte permet una gran diversificació d'atractius: museografia, representacions teatrals, fires,...	La restauració de monuments ofereix millors resultats que el manteniment dels nuclis urbans o de les activitats culturals i altres. Desenvolupament de museus i altres equipaments.
Caça	A les primeries de la centúria neix l'interès d'alguns urbans per la caça major que ha quedat relegada a les muntanyes	Desenvolupament de reserves de caça major, cotos i societats de caçadors. Algunes activitats repobladores.
Pesca	A partir dels anys 1950 neix l'interès per la pesca de la truita de riu	Petita hosteleria familiar en alguns punts de concentració. Regulació dels trams de riu, organització en societats de pescadors i repoblacions sistemàtiques.
Comerç fronterer	Creix espectacularment a partir dels anys 1950, en els quals apareixen concentracions com Andorra.	Desenvolupament de viles fronteres amb una vocació comercial exclusiva
Esports de neu-esquí	Es difon com a pràctica a partir de finals dels anys 1960 i manté un ritme de creixement constant al Pirineu sud.	Desenvolupament de dominis esquiables, bàsicament de cap de setmana. Equipaments hotelers i segona residència a la base i/o a les poblacions immediates.
Esports d'aventura	A la segona meitat dels anys 1980 es banalitzen activitats abans molt minoritàries o en alguns casos inexistents.	Empreses d'equipament i monitorització de les activitats. Petits arranjaments dels espais de pràctica. Impuls de l'hoteleria.

Elaboració pròpia.

Pirineus: més enllà dels recursos físics i del mateix turisme

Després de retomar amunt i avall pels Pirineu i descobrir-ne bondats i límits, Lluís Solé Sabarís conclouïa la seva obra "El Pirineu" amb una síntesi a mena de línies de futur i que valien tant per a l'agricultura com per a la indústria: "El proceso histórico demuestra que toda valorización de la montaña debe fundar-se en el aprovechamiento de sus tres recursos tradicionales: el agua, el bosque i la ganadería" (1951 : 586), i qui diu ramaderia, diu pastura. El turisme de masses, que començava a treure cap, alteraria les regles de joc. Els recursos físics convencionals han tingut, com acabem de veure, la seva incidència també en el turisme, però l'espectre s'ha obert notablement; ha canviat la noció de recurs i al costat del turisme apareixen altres activitats o fonts de riquesa que no hi tenen gaire a veure.

Una gran diferència del turisme en relació a l'aprofitament dels recursos locals és que el consum dels béns físics no és directe, sinó pels serveis que algú organitza al seu entorn. Per altra part, el consum es fa en un determinat indret en el qual el turista que pot sentir-se atret per un producte determinat, no

en menysprearà d'altres. A la fi és la pista d'esquí, el riu, el bosc, el paisatge, la cuina, l'església, l'allotjament o el museu els qui actuen com a elements d'atracció o recursos. Són un conjunt d'elements relacionats de maneres diverses i entesos de manera personal els qui actuen d'estímul i generador turístic.

Del recurs aigua o prat es passa al recurs paisatge, i d'aquest al recurs d'estada convivial i saludable o al recurs generat de bell nou pels actors locals. Els Pirineus tenen moltes coses a oferir al respecte, donada la seva singularitat ecològica alpina o prealpina. A oferir i a descobrir, s'hauria d'afegir, perquè les oportunitats d'aquest nou concepte allargat de recurs –es podria utilitzar també el concepte de patrimoni- són immenses. D'acord amb el que deduïem en un treball recent (Aldomà, 2017), els recursos no són en definitiva sinó l'expressió dels béns o patrimonis, en el sentit més extens, que hem estat capaços de patrimonialitzar i posar en el compte dels actius d'un territori.

I en aquesta visió més àmplia el recurs ja no es valora, ni es pren en consideració en funció del turista o pernoctador ocasional (molt ocasional), sinó del qui viu als Pirineus independentment del temps de la seva estada i el seu compromís. El camp de reflexió és immens, però es poden posar sobre la taula alguns elements singulars. Són les segones residències un recurs? Doncs, les segones residències poden aportar un bon atractiu per a residents de qualsevol tipus i condició, i això no vol dir que s'hagin de crear més àrees residencials, sinó aprofitar i millorar les existents. L'accés a la fibra òptica és un recurs? Potser no ben bé, però és indispensable per al manteniment i la generació d'activitats i l'atracció de residents.

Després de constatar que des del neolític fins al segle XIX els canvis havien estat lents i que l'home "vivía en simbiosi amb la muntanya", constatava i deplorava François Taillefer en el seu pròleg a la seva síntesi "Pyrenées" (1975) els canvis profunds que es produïen a muntanya.

« Aujourd'hui l'équilibre de la montagne est en train de se rompre. Les formes traditionnelles, millénaires, d'utilisation de la montagne sont presque partout en voie d'abandon. Le paysage, que l'on croyait naturel, mais qui résultait en réalité d'une interaction constante de l'homme et de la nature, commence à se dégrader et à se délabrer dès que l'homme relâche son effort : le champ devient friche, le pâturage broussaille hirsute, le bas-fond bien drainé retourne au marécage. Dans les villages désertés, des toits s'effondrent et alentour les fourrés se resserrent sur les chemins et les étouffent. L'image harmonieuse de la montagne s'altère et se décompose, ruinée. » (F.Taillefer, 1975 : 8)

Certament, els canvis han estat físicament i culturalment importants, i hi ha uns canvis climàtics en marxa que apunten mutacions físiques importants. I haurien de parlar del retrocés de les geleres i algunes coses més. Més enllà d'aquestes transformacions, els Pirineus conserven i recuperen també alguns dels seus ecosistemes i les seves espècies "naturals". I ens trobem en un nou context cultural

en el qual ja no són uns pocs afeccionats i lletraferits, generalment de ciutat, els qui descobreixen, viuen i prediquen les bondats de la terra, sinó la gran massa de la població pirinenca.

Foto 5. El Parc Olímpic del Segre es construí amb motiu de les Olimpíades de 1992 per tal de donar cabuda a les competicions d'aigües braves. Amb ell la ciutat de la Seu d'Urgell disposa d'un parc urbà per als seus habitants i d'un complex esportiu i de competició per als esports d'aigua.

Selecció bibliogràfica

ALDOMÀ, I. (1999) *La crisi de la Catalunya rural*. Lleida: Pagès editors.

ALDOMÀ, I. (2000) "Territori i activitat a l'Alt Pirineu", *Àrnica*, 47: 76-81.

ARQUE, M.; GARCIA, A.; MATEU, X. (1979) *El desenvolupament del capitalisme i les comarques rurals de Catalunya. El cas de l'Alt Pirineu*. Tesi de Llicenciatura, Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Geografia.

BIROT, P. (1937) *Etude comparée de la vie rurale pyrénéenne dans le pays de Pallars (Espagne) et de Couserans (France)*. Paris: Baillièere et fils.

BRINGUÉ I PORTELLA, J. M. (1995) *Comunitats i béns comuns al Pallars Sobirà, segles XV-XVIII*, 3 vols. Tesi doctoral, Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives. Universitat Pompeu Fabra.

CASTILLO, A.; MATEU, X. (coord.) (1981) *El Pallars Jussà*. Barcelona: Caixa d'Estalvis de Catalunya. (Segueixen tots els llibres de la col·lecció comarcal).

CATALUNYA, GENERALITAT, Departament de Política Territorial i Obres Públiques (1990) *Pla Comarcal de Muntanya 1991-1995. Pallars Sobirà*, Barcelona: D.P.T.O.P.(2 vols). (És el primer dels plans que seguiran per les 8 comarques de muntanya).

CAVAILLÈS, H. (1931) *La Vie pastorale et agricole dans les Pyrénées des Gaves, de l'Adour et des Nestes : étude de géographie humaine*. Paris: Colin.

CHEVALIER, M. (1956) *La vie humaine dans les Pyrénées ariégoises*. París: éditions M.Th. Genin.

COMAS D'ARGEMIR, D.; PUJADAS, J.J. (1997) *Andorra, un país de frontera. Estudi etnogràfic dels canvis econòmics, socials i culturals*. Barcelona: Govern d'Andorra, Editorial Altafulla.

- DAUMAS, Max (1976) *La vie rurale dans le Haut Aragon*. Madrid: C.S.I.C.
- DDAA, (1996) *Revitalització dels pobles deshabitats del Pirineu* (2 vols.) Barcelona: Generalitat de Catalunya, DPTOP, DGPAT.
- FILLAT, F. (1987) "Els prats de muntanya i les pastures d'estiu en el desenvolupament de les comarques de muntanya". Dins *Seminari sobre desenvolupament de les comarques de muntanya*, 103-111. Sitges: Universitat Tècnica d'Estiu de Catalunya, Fundació Narcís Monturiol.
- KRÜGER, Fritz (1994-1997) *Los Altos Pirineos* Tremp: Garsineu Edicions (edició en alemà, 1935-1939).
- LASANTA MARTÍNEZ, T. (1989) *Evolución reciente de la agricultura de montaña : el Pirineo aragonés*. Logroño: Geoforma.
- LÉVY, André (dtor.) (2000) *Le dictionnaire des Pyrénées. Encyclopedie illustrée France- Espagne* Tolosa: editions Privat.
- LLOBET, S. (1947) *El medio y la vida en Andorra: estudio geográfico*. Barcelona: CSIC, Instituto Juan Sebastián Elcano.
- LOPEZ PALOMEQUE, F. (1982) *La producción del espacio de ocio en Cataluña: la Vall d'Aran*, Tesi doctoral, Universitat de Barcelona, Facultat de Geografia i Història.
- MAJORAL I MOLINE, R.; LOPEZ PALOMEQUE, F. (1983) *Anàlisi de l'Agricultura a la Vall d'Aran*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca.
- MAS ARRONDO, C. (2000) *Història de la farga catalana: el cas de la Vall Ferrera al Pallars Sobirà (1750-1850)*. Lleida: Pagès editors.
- MONTSERRAT, P. (1984) "Els ecosistemes pastorals", *Quaderns d'Ecologia Aplicada*, 7: 7-29.
- ROIGÉ VENTURA, X. (coord..) (1995) "Pirineo Catalán", *Cuadernos de la Transhumancia*, 13:103 (ICONA)
- SORRIBES, R. (1989) *Les indústries tradicionals a les comarques de muntanya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, D.P.T.O.P., Direcció General de Planificació i Acció Territorial.
- SOLE SABARIS, L. (1951) *Los Pirineos. El medio y el hombre*. Barcelona: Alberto Martín.
- TAILLEFER, F. (dtor.) (1974) *Les Pyrénées, de la montagne à l'homme*. Tolosa: Privat.
- TULLA I PUJOL, A. (1993) *Procés de transformació agrària en àrees de muntanya. Les explotacions de producció lletera com a motor de canvi a les comarques de la Cerdanya, el Capcir, l'Alt Urgell i el Principat d'Andorra*. Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya.
- VILA, P. (1926) *La Cerdanya*. Barcelona: Editorial Barcino.
- VIOLANT I SIMORRA, R (1997) *El Pirineo español. Vida, usos, costumbres, creencias y tradiciones de una cultura que desaparece*. Barcelona: Altafulla (1a edició 1949).